

משרתים נוצרים ואדונים יהודים בסיפורי תעלולנים מאזור פולין

בלנקה גורצקה

מאמר זה עוסק בסיפורי עם פולניים נוצריים הבנויים סביב דמויותיהם של יהודי כאדון ואיכר נוצרי כמשרתו התעלולן (טריקסטר). אבחן את האופן שבו יוצגו יחסים הייררכיים אלו בתרבות עממית, ואדגים כיצד נטמעו בסיפורי עם אלו סטריאוטיפים אתניים, מוטיבים אנטי-יהודיים דתיים ומוטיבים אנטישמיים. באשר למוטיבים האנטישמיים, נראה כי דעות אישיות של הרושמים המלומדים משתקפות בחומרים שהופקדו באוספי הפולקלור הפולני.

דמויות של נוצרים המועסקים כמשרתים בבתים או בפונדקים יהודיים שכיחות בפולקלור הפולני הנוצרי. דמויות אלה משקפות את המציאות החברתית שבה ניצבו בפני האיכרים מספר דמויות סמכות – ביניהן איש הכנסייה הקתולית, האציל והיהודי – כל אחת לפי דרכה וכוחה.¹ כוחם של היהודים היה אומנם מוגבל – בין השאר בכל הנוגע לאכיפה ולהטלת עונשים – וכפוף לסמכותם של האצולה או המלך, אך הוא התקיים מתוקף היותם המעסיקים של האיכרים הנוצרים. היהודים העסיקו את האיכרים באחוזות חכורות, בבתי מרוזה ובבתים פרטיים. כאשר הגיעה תקופת הצמיחות אל סופה, התבטלה התלות הישירה של האיכרים באצולה, אך

* מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטור אשר כתבתי במסגרת התוכנית לחקר פולקלור ותרבות עממית באוניברסיטה העברית, בהנחייתן של פרופ' הגר סלמון ופרופ' אולגה גולדברג. העבודה הוגשה לסנאט האוניברסיטה העברית באוקטובר תשע"ט. אני מודה לקרן מא"ש על תמיכתה הנדיבה לאורך כל תקופת המחקר.

1 J. Goldberg, 'Władza dominialna Żydów-arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII-XVIII w.', *Przegląd Historyczny*, 81 (1990), pp. 189–198; idem, 'Żyd i karczma miejska na Podlasiu w XVIII wieku', *Studia Podlaskie*, 2 (1989), pp. 27–38

בנקודת זמן זו נוצרו יחסים פסידו־פטרוניים עם היהודים.² איכרים משוחררים רבים הועסקו כנותני שירותים לאוכלוסייה היהודית העירונית, כמשרתים שכירים בבתיים או בעבודות דחק. בד בבד עם העיור וצמיחתה של האוכלוסייה היהודית בערים, הפכו היהודים באזורים מסוימים למעסיקים חשובים ולעיתים אף למעסיקים העיקריים של עובדי בית נוצרים.³ במקביל להליכים דמוגרפיים אלו התעצמו במהלך המחצית השנייה של המאה התשע עשרה תהליכים שהביאו לגיבוש זהות לאומית בקרב האיכרים, והאיכרים הפכו מוקד משיכה לתנועות לאומיות.⁴ כשם שנושא העסקתם של עובדי בית נוצרים כנקודת מפגש משמעותית בין פולנים ליהודים נעדר מהמחקר ההיסטורי, כך מיעט חקר הפולקלור לעסוק בדמויותיהם של בעל הבית היהודי ושל האיכר הפולני הכפוף לו, ונוכחותן מצטמצמת לתחומה של ספרות שוליים, אנטישמית ברובה.

במאמר זה אני מבקשת למלא ולו במעט חסר מחקרי זה, באמצעות בחינה של סיפורי תעלולנים פולנים שמופיעות בהם דמותו של היהודי כאדון ודמותו של האיכר הנוצרי כמשרתו התעלולן. בחלקו הראשון של המאמר אעמוד על ייחודיותו של קורפוס סיפורי התעלולנים. אראה כי בעוד שמחקר הפולקלור הפולני התמקד בהיבטים של זרות אתנית ודתית של היהודי, סיפורי התעלולנים מבליטים את דמותו של היהודי בהקשר נוסף, זה של יחסי סמכות וכפיפות. על כן אדון בחלק זה במאפיינים הכלליים בייצוגן של דמויות העשירים והאדונים בסיפורי התעלולנים

- R. Lehmann, 'Jewish Patrons and Polish Clients: Patronage in a Small Galician Town', *Polin*, 17 (2004), pp. 153–169; eadem, *Symbiosis and Ambivalence: Poles and Jews in a Small Galician Town*, Oxford and New York 2000; eadem, 'The Strength of Diversity: A Micro-History of Ethnic Conflict and Coexistence in Rural Southeast Poland', *Anthropological Quarterly*, 82 (2009), pp. 509–545
- על תעסוקת נוצרים בבתי יהודים בתחילת המאה העשרים ראו: ב' גורצקה, 'עובדים נוצרים במשקי בית יהודיים בפולין: מחקר אתנו־היסטורי', עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019, עמ' 35–49; ובאופן מצומצם יותר: B. Gorecka, 'Christian Maidservants in Jewish Households in Early 20th Century Poland', *Kwartalnik Historii Żydów*, 3 (2016), pp. 629–651
- K. Stauter-Halsted, *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*, New York 2004; K. Struve, 'Polish Peasants in Eastern Galicia: Indifferent to the Nation or Pillars of Polishness? National Attitudes in the Light of Józef Chałasiński's Collection of Peasant Youth Memoirs', *Acta Poloniae Historica*, 109 (2014), pp. 37–59

בפולקלור הפולני כתבנית חשובה לייצוג דמותם של יהודים. בחלק השני אבקש להראות כיצד דמותו של האדון היהודי בסיפורי התעלולנים עומדת בשורה אחת עם דמויות סמכות נוצריות, כגון פריצים, כמרים או שכנים עשירים. עם זאת, אראה כי לצד האפיונים המעמדיים המשותפים לדמויות אלו והעיקרים לעילה, ניכרים הסטריאוטיפים האתניים והאנטי־יהודיים, המופיעים לרוב כאמצעי בתעלולי האיכר.⁵ בחלק השלישי והאחרון אעמוד על הטרנספורמציה שעברו סיפורי התעלולנים – מסיפורים שכוונתם לבטא מתחים מעמדיים לסיפורים שנועדו להעברת מסרים לאומיים. אדון בנוסחים הכוללים מוטיבים אנטישמיים המגדירים את היהודים כאויב ומזיק לאיכרים ככלל, המעלימים דמויות נוצריות מבין שורה של יריבים, והמציגים את התעלולן כגיבור שמבריה את האיום היהודי מזירת האירועים.⁶

סיפורי העם שיידונו במאמר זה הם משטחי פולין לשעבר, הכוללים את האזורים שנמצאים כיום בגבולות אוקראינה ובלרוס. הסיפורים תועדו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים בעבודתם של אתנוגרפים מקצועיים ושל חובבי פולקלור שהתארגנו על פי רוב סביב אוסקר קולברג (Kolberg) וה'חברה לידע־עם' (Towarzystwo Ludoznawcze), ופורסמו לרוב בכתב העת 'לוד' (Lud), השייך לחברה.⁷ אוספיו של קולברג הם מן המאגרים הגדולים ביותר של מקורות לחקר הפולקלור הפולני. בעבר נחשבו מקורות אלה כתייעוד מהימן של המסורת המקומית, אך ממחקרים שנערכו לאחרונה עלו סימני שאלה באשר למידת ההשפעה של עמדת הרושמים והשתקפותה בתייעוד. בין היתר הצביעו מחקרים אלה

5 לצורך הדיון כאן אנטי־יהדות מוגדרת כדימויים של יהודים שמקורם בתיאולוגיה הנוצרית המייחסת ליהודים את מקום המקולל (בשל רציחתו של ישו) ומעמד חסות (בשל היותם עדים לחייו של ישו).

6 באפיוני דמויות בעלות אופי אנטישמי כוונתי כאן לדימויים אשר מצמצמים את האמביוולנטיות של הזרות לחד־משמעיות של עוינות, ואת המרחב שבין זר לבין 'משלנו' להבדלים אתניים־לאומיים. לעומת אנטי־יהדות ותפיסת הזרות, אשר משמרות את מקומם השולי, אך המוגן, של היהודים בחברה, הגישה האנטישמית מגדירה את היהודי כאויב, מתחרה ומזיק, שיש להוציאו אל מחוץ לחברה 'שלנו'. ראו: J. B. Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*, Lincoln, NE 2006

7 החברה הוקמה בשנת 1895 וקיימת עד היום בשם ה'חברה הפולנית לידע־עם' (Polskie Towarzystwo Ludoznawcze)

על השימוש שעשה קולברג בבני האצולה המקומית כעוזרי מחקר, על השימוש באחוותיהם כתחנות מחקר ועל ההשלכות הנובעות מכך על התייעוד.⁸

א. קורפוס סיפורי התעלולנים וייחודיותו

קיים מחקר ענף של דימויי היהודים ומערכת היחסים בינם לבין הפולנים בתרבות העממית של פולין.⁹ במחקרים שעסקו בעניינים אלו נדונו סוגות פולקלוריסטיות מגוונות, כגון פתגמים ובדיחות, סיפורים אסכטולוגיים, נובלות עממיות, סיפורי עם שעניינם רצח פולחני, טקסים שונים (טקסי מעגל החיים, טקסי מעגל השנה הנוצרי, טקסי חג הפסחא) ומחזות עממיים, דוגמת אלו של חג המולד. בין המחקרים בנושאים אלו ניתן לכלול מחקרים על מעשיות דיל סוביזדר'אל (Dyl Sowizdrzał), שהן גרסאות פולניות של מעשיות טיל אוילנשפיגל הגרמני, הנמצאות על קו התפר שבין תרבות עממית לתרבות גבוהה. דמותו של היהודי נבחנה אף בתרבות החומרית הפולנית.¹⁰ אף שסוגת סיפורי התעלולנים כשהיא לעצמה נסקרה בספרות

- 8 יאסוויץ' הצביע במחקרו על ייצוג האוקראינים בחומרים של קולברג על השימוש שעשה קולברג באחוות האצולה המקומית כתחנות מחקר, כאשר המרואיינים היו לעיתים כפופים לסמכותה. הוא ציין גם שעוזרי המחקר של קולברג גויסו מקרב בני העילית, ועל כן לעיתים השתייכותם האתנית והדתית הייתה שונה מזו של המרואיינים. ראו: Z. Jasiewicz, 'Oskar Kolberg o Rusinach/Ukraińcach i ich kulturze', *Prace J. Tokarska-Bakir, 'Żydzi u* גם: *Etnograficzne*, 46, 3 (2018), pp. 1–12
- 9 Kolberga', idem, *Rzeczy mgliste: Eseje i studia*, Sejny 2004, pp. 49–72
- O. Goldberg-Mulkiewicz, *Ethnographic Topics Relating to Jews in Polish Studies*, 9 Jerusalem 1989
- 10 א' גולדברג-מולקביץ', 'קווים לדמותו של היהודי ביצירה הפולנית העממית', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, א (תש"ל), עמ' 149–152; הנ"ל, 'דמות היהודי בתיאטרון הפולני העממי', שם, יז (תשנ"ה), עמ' 89–105; הנ"ל, 'סטראטיפ היהודי בתרבות המסורתית של הכפר הפולני', י' ברטל וי' גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 363–388; A. Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk*; 388–363
- Culture*, Jerusalem 1995; idem, *Żyd - wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce*
- J. Tokarska-Bakir, *8; i jego źródła*, Warszawa 2012
- 'Wieszanie Judasza, czyli tematy żydowskie dzisiaj', *Krasnogruda*, 14 (2001), pp. 42–57; Z. Jasiewicz, 'Pieśń i gra obrzędowa Zelman u Oskara Kolberga i innych. Materiały i interpretacje', *Lud*, 101 (2017), pp. 279–303; T. Banaś, 'Rzeczywistość "realna" czy absurdalna? Ethos rycerski plebejusza i Żyda w

המחקרית רבות,¹¹ אולם הסיפורים לא נבחנו במה שנוגע לחיי היום-יום וליחסי פולנים ויהודים בתרבות העממית.¹² מצער הדבר, שכן קורפוס זה עשיר ושונה משמעותית מקורפוסים אחרים, בייחוד באופיו המעמדי של המתח שבבסיס העלילה של סיפורי התעלולנים. מקומו של היהודי בעלילה בסיפורים אלו לא נגזר מזהותו היהודית כי אם ממעמדו כאדון וכאיש עשיר, ומטרתם של התעלולים נגדו אינה להוכיח את עליונותה של הנצרות על היהדות, אלא ליצור אפקט קרנבלי של עולם הפוך. שוני זה מנמיך את ייחודיותו של הקורפוס במה שנוגע לאופן ייצוגם של היהודים מצד אחד ושל הנוצרים הנכנסים לעולמם מצד אחר.

אשר לאפיון דמותו של היהודי, הסוגות הפולקלוריות שפורטו לעיל מתייחסות אל היהודי כאל בעל מקצוע המספק שירות לאוכלוסייה המקומית, לרוב כסוחר ולעיתים רחוקות כבעל מלאכה. אף הדמות הנפוצה של הפונדקאי מיוצגת גם היא לרוב בתפקיד המוזג, כלומר כנותן שירות ולא כמעסיק.¹³ לכן ייחס בין יהודים לכפריים העולה מניתוח קורפוסים אלה הוא אופקי בלבד. נוסף על כך דמות היהודי נדונה בעיקר בהקשר של זרות תרבותית-אתנית.¹⁴ לעומת זאת בסיפורי

dramacie sowizdrzalskim', *Napis*, 15 (2008), pp. 15–25

11 לספרות על אודות התעלולן וסיפורי תעלולנים ראו: E. C. Новик, 'Структура сказочного трюка', *От мифа к литературе: Сб. в честь семидесятилетия Е. М. Мелетинского*, Москва 1993, pp. 145–160 (<http://www.ruthenia.ru/folklore/novik5.htm>; retrieved 1 May 2020); E. Мелетинский, 'Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров', *Учебный материал по теории литературы: жанры словесного текста Анекдот*, Таллинн 1989, pp.59–77 (<http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky14.htm>; retrieved 1 May 2020); V. Wróblewska, *Teoria karnawalizacji: konteksty i interpretacje*, Toruń 2000; idem, *Ludowa bajka nowelistyczna: źródła, wątki, konwencje*, Toruń 2007

12 צאלה, הדימוי (לעיל הערה 10), עמ' 165–168.

13 ראו לעיל הערה 10 ובפרט: גולדברג-מולקביץ, סטריאוטיפ היהודי (שם), עמ' 384.

14 אני משתמשת במושג הזרות על פי הגדרתו של בנדיקטוביץ' כתפיסה של מי שאינו מזוהה כחלק מהקבוצה המשלבת והמתאפיין ברגשי יראה, פליאה ותדהמה (בדומה להגדרת הקדושה של רודולף אוטו). ראו: Z. Benedyktowicz, *Portrety obcego: od stereotypu do symbolu*, Kraków 2000; L. Stomma, 'Obraz Żyda w strukturze polskich mitów chłopskich', *Polska Sztuka Ludowa-Konteksty*, 43, 1–2 (1989), pp. 91–92; J. S. Bystron, 'Megalomania narodowa', idem, *Tematy, które mi odradzano: Pisma etnograficzne rozproszone*, Warszawa 1980 (1935), pp. 43–61; צאלה, הדימוי (לעיל הערה 10).

התעלולנים שיידונו להלן היהודי הוא בעל סמכות – לעיתים כמעט פיאודלית – ביחס לאיכר. בכך קורפוס זה משקף יחסים אנכיים בין יהודים לפולנים ואת ביטויים בפולקלור. ייחודיות הקורפוס ניכרת גם בהיבט הזרות. בחקר הפולקלור הפולני, המתמקד כאמור בסוגות שנזכרו לעיל, מקובל להתייחס אל דמותו של היהודי בשורה אחת עם זרים אחרים בני מיעוטים אתניים או דתיים: צוענים, גרמנים, הונגרים ואחרים. סיפורי התעלולנים מרחיבים את מושג הזרות בתפיסת עולמם של האיכרים, ומצביעים על כך שבתודעתם של אנשי הכפר הפולני קיימים קווי דמיון משמעותיים בין דמותו של היהודי לדמויות מובהקות של בני העדה הפולנית, היינו הפריץ והכומר.¹⁵

אשר לאפיון דמות האיכר הנוצרי, בחקר הפולקלור הפולני הנוצרי יש התייחסות לדמות הנוצרי אשר חצה את גבולות הקבוצה שהוא מייצג ונכנס לתחומם של היהודים כמשרתם, אלא שמחקר זה התמקד בהקשר של אגדות על רצח פולחני או חילול לחם הקודש, תמות של עימות בין הנצרות ליהדות מתוך יריבות תיאולוגית. באגדות אלו המשרת הנוצרי הוא דמות חלשה, על פי רוב אישה, שפיתח קשרי ידידות עם היהודים, ובכך ערער את גבולות הקבוצה שאליה הוא שייך. מהלך זה מביא למפלתו באחת משתי דרכים: הוא נופל קורבן לרצח פולחני, או שבתום העלילה הוא מובס, מוקע כסייען של יהודים, ונענש בעונש חמור.¹⁶ סיפורי התעלולנים מציינים את חוצה הגבולות הנוצרי באופן שונה לחלוטין, כמי שמוליך שולל את אדונו היהודי. המשרת מופיע כאן בהתאם לתכונותיו הפרדיגמטיות של התעלולן המיתי, כדמות אמביוולנטית, שבה שני צדדים כמעט מנוגדים זה לזה: היבט אנוכי כבד משקל, שלפיו התעלולן נוהג באחרים באכזריות מופלגת מתוך רצון לספק את צרכיו האנוכיים כגון תאוות הולילה והיצר המיני, והיבט שונה בתכלית שבו הוא נתפס כגיבור הקבוצה וכמשמיע קולה מתוך התעמתות עם השולטים.¹⁷

- A. Engelking, 'Between the Lord and the Jew: Some Remarks on the Identity Structure of Belarusian kolkhozniks in the Late Twentieth and Early Twenty First Centuries', *Acta Poloniae Historica*, 109 (2014), pp. 81–108; idem, *Kolchoźnicy: antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012
- J. Tokarska-Bakir, *Legends o krwi: antropologia przesądu: z cyklu Obraz osobliwy*, Warszawa 2008, pp. 123–133, 316
- P. Radin, K. Kerényi and C. G. Jung, *The Trickster: A Study in American Indian* 17

חשוב לציין שסיפורי התעלולנים הכוללים את דמויותיהם של האדון היהודי ומשרתו הנוצרי נשענים על מערך כוחות בין יהודים לפולנים אשר נתפס בעיני הכנסייה הקתולית והלאומנים בפולין כלא לגיטימי. ואכן האידיאולוגיה האנטישמית בפולין טיפחה את מוטיב השעבוד של האיכרים הפולנים לבעלי האמצעים היהודים, ודאגה להפצתו כאחד הטופוסים החשובים בשיח הלאומני בפולין. אף שנושא זה זכה לניתוחים היסטוריים רבים, מקורות מהתרבות העממית מספקים זווית ראייה נוספת, החושפת את עמדתם של האיכרים עצמם. אם כן סיפורי התעלולנים מאפשרים להתבונן על יחסי הגומלין המורכבים בין התרבות הגבוהה לתרבות העממית ועל תהליכי בניית הזהות הלאומית בקרב האוכלוסייה הכפרית.

כאמור ההיבטים המעמדיים הם המייחדים את סיפורי התעלולנים שידונו להלן. על מנת להמחיש זאת אתאר בקצרה את מאפייני הסיפורים הנדונים ובעיקר את אלה המאפיינים את דמויות הסמכות מבני המעמד העליון בסיפורים אלו. סיפורי התעלולנים שידונו להלן נמנים עם טיפוס 'האיכר העשיר והאיכר העני (אוניבוס)' AT1535.¹⁸ נרטיבים מסוג 'אוניבוס' הם לרוב סיפורים מורכבים הבנויים מסדרת תחבולות שמבצע התעלולן ומניסיונות של יריביו הבלתי מיומנים לחקותן

Mythology, New York 1972, p. 165; M. P. Carroll, 'Lévi-Strauss, Freud, and the Trickster: A New Perspective upon an Old Problem', *American Ethnologist*, 2 (1981), pp. 301–313; W. J. Hynes, 'Mapping the Characteristics of Mythic Tricksters: A Heuristic Guide', idem and W. G. Doty (eds.), *Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts, and Criticisms*, Tuscaloosa, AL 1993, pp. 33–45; L. Hyde, *Trickster Makes this World: Mischief, Myth, and Art*, New York 1998

18 טיפוס סיפורי זה נקרא על שם פואמה לטינית מימי הביניים שגרסתה הכתובה המוקדמת ביותר נשתמרה בארצות השפלה. עם זאת לסיפור יש אופי אוניוורסלי, והוא מופיע באוספי סיפורים מרחבי העולם. גרסאות של הסיפור נכללו בשני אוספים חשובים של הפולקלור האירופי, האוסף האיטלקי 'פיאצ'בולי נוטי' (1553–1550, *Piacevoli Notti*) והאוסף של האחים גרים (המאה התשע עשרה), והדבר תרם לפופולריות הרבה שלהן. הסיפור הוא על יריבות בין איכר עני שבבעלותו רק שור אחד (ומכאן הכינוי אוניבוס), לבין דמויות הסמכות בכפר – ראש הכפר והכומר המקומי. ראו: J. M. Ziolkowski, *Fairy Tales from before Fairy Tales: The Medieval Latin Past of Wonderful Lies*, Ann Arbor, MI 2010; R. Künzel, 'Oral and Written Traditions in the "Versus de Unibove"', W. Verbeke, L. Milis, and J. Goossens (eds.), *Medieval Narrative Sources: A Gateway into the Medieval Mind*, Leuven 2005, pp. 205–231

המובילים לתוצאות הרסניות.¹⁹ ניתן לזהות את עלילות הסיפורים הללו על פי רצף סיום אופייני: היריבים לוכדים את התעלולן בשק ומתכננים להטביעו, אך הוא משכנע עובר אורח להחליף עימו מקומות (מוטיב K842); בהמשך התעלולן משכנע את יריביו לקפוץ למים, והם כולם טובעים (מוטיב J1832). בסיפורי תעלולנים בכלל ובסיפורי 'אוניבוס' בפרט נקשרות מספר תכונות טיפוסיות לכל אחת מהדמויות המרכזיות, כלומר לדמות העני ולדמותו של העשיר. העניים, המייצגים את הקבוצה המספרת, מוצגים לרוב כטיפוסים חכמים, ערמוניים ובטלנים, והעלילה נסבה על ניסיונותיהם להימנע מעבודה. העשירים מוצגים כאכזרים, חמדנים, גאוותנים, שחצנים, נאיוויים וטיפשים. הם מנסים להימנע מתשלום שכרו של הפועל או לחסוך בהוצאות על מזונו.²⁰ העני מנצל את התמימות או החולשה המוסרית של הגיבורים בני המעמדות הגבוהים יותר – תאוות הבצע, הפחדנות או רצונם המופרז בתוארי כבוד – וכך משיג רווחים גבוהים. באופן זה תבוסת העשירים היא אומנם תוצאה של תחבולות התעלולן, אך לא פחות מכך היא נובעת מאופיים של בעלי הממון והשררה. לדמויות העשירים שייכים בעלי הסמכות המקומיים, לרוב הכמרים, האצילים, ראשי הכפר או, באופן סימפטומטי, השטן. בשורת הדמויות הנפלות קורבן לתעלוליו המפולפלים של האיכר הערמומי ניתן למצוא גם את הפתייה היהודי. מכל מקום בסיפורי התעלולנים הנדונים כאן דמות היהודי בנויה על פי הקווים המוכרים של דמות העשיר בתוספת מאפיינים אתניים או דתיים, כגון מנהגים הקשורים לשמירת השבת, תפילות ואמונה בביאת המשיח. התעלולן משתמש במאפיינים היהודיים הספציפיים באופן יצירתי כדי ליוזם את הלצותיו.

להלן אנתח את סיפורי התעלולנים שבהם היהודי הוא אדונו של האיכר התעלולן על רקע המבנה הטיפוסי של סיפורי תעלולנים ובהשוואה לייצוגן של דמויות סמכות נוצריות בסיפורים. בניתוח אתיחס גם אל מה שמעבר לטקסט – אל

19 על חיקוי כושל בפולקלור ראו: M. Luethi, 'Imitation and Anticipation in Folktales', C. Lindahl (ed.), *Folklore on Two Continents: Essays in Honor of Linda Dégh*, Bloomington, IN 1980, pp. 3–13

20 נרטיבים המספרים על נקמת המשרת באדון מקובלים מאוד בפולקלור הפולני. ראו: V. Wróblewska, 'Humoreski; 251', עמ' 11, (לעיל הערה 11), *Teoria karnawalizacji: ludowe w świetle teorii karnawalizacji literatury*, *Teoria karnawalizacji: konteksty i interpretacje*, A. Stoff and A. Skubaczewska-Pniewska, Toruń 2000, p. 188

האופן שבו משתקפים בחומרי הפולקלור העמדות והרגשות של הקבוצה המספרת כלפי היהודים כבעלי סמכות. היבט זה של הדיון מקורו בגישות של ההיסטוריה התרבותית, אשר פנתה לנרטיבים עממיים, וביניהם לסיפורי תעלולנים אשר נפוצו בחברות מרובדות באירופה ומחוצה לה, ושילבה את ניתוחם בדיון ההיסטורי. דוגמה מוכרת בעניין זה היא עבודתו של רוברט דרנטון, אשר ניתח סיפורי עם של איכרים צרפתיים כביטויים של מציאות חברתית בצרפת של המאה השמונה עשרה. עבודה בולטת נוספת היא זו של ג'יימס סקוט, אשר הראה היכן התעלולנות מבטאת שיח ודפוסי התנגדות של שכבות חלשות. שתי דוגמאות מאלפות בהקשר של אירופה המזרחית הן מחקריו של מורין פרי ושל אנה אנגלקינג. פרי עסקה בסיפורי תעלולנים במזרח אירופה כמראה לתפיסות העולם של האיכרים. אנה אנגלקינג לא התבססה על סיפורי עם אלא על ראיונות עומק, ובאמצעותם ניתחה דימויים של האצולה הפולנית ושל היהודים בתפיסתם של האיכרים הבלרוסים.²¹

ב. סקירת סיפורי תעלולנים בפולקלור הפולני הנוצרי

כדי לעמוד על ייצוגן של דמויות יהודיות בסיפורי התעלולנים ולהמחיש את הדרך שבה סיפורים אלו משתמשים בסטריאוטיפ עממי של היהודים ובמוטיבים בעלי אופי אנטי-יהודי דתי, אסקור את הסיפורים על רקע אפיון דמויותיהם הטיפוסיות של העשירים והשולטים בסוגת סיפורי התעלולנים.

אפתח בסיפור המתנהל פחות או יותר על פי המבנה הסיפורי הטיפוסי של ה'אונביס', הממקם את היהודים בשורה אחת עם דמויות אחרות הנופלות קורבן לתעלולן. בסיפור זה, שתועד בחלקיה המערביים של פולין, מסופר על איכר

R. Darnton, 'Peasants Tell Tales: The Meaning of Mother Goose', idem, *The Great Cat Massacre and other Episodes in French Cultural History*, New York 1984; J. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New M. Perrie, 'Folklore as (לעיל הערה 15); Haven 1990, pp. 162–182; Evidence of Peasant Mentalité: Social Attitudes and Values in Russian Popular D. M. Hopkin, 'Culture', *The Russian Review*, 2 (1989), pp. 114–119 'The Ecotype, or a Modest Proposal to Reconnect Cultural and Social History' M. Calaresu, J.-P. Rubies and F. de Vivo (eds.), *Exploring Cultural History: Essays in Honour of Peter Burke*, London 2010, pp. 31–54; M. Mac Coinnigh, 'A Life History of the "Irish" Ecotype Tied Stones and Loose Dogs', *Journal of Ethnology and Folkloristics*, 13, 1 (2019), pp. 51–78

ערמומי בשם קיוויט (Kiwit) המבקש למכור בעיר את גוויית פרתו המתה. במקרה הוא 'תופס על חם' אשת סוחר עורות מקומי נואפת, ובתמורה לשתיקתו מקבל שוחד נדיב. קיוויט מצליח לגרום לאיכרים האחרים להאמין שהרוויח את הכסף ממכירת גוויית הפרה, וכל האיכרים שוחטים את פרותיהם בציפייה לרווחים נאים. כאשר מתברר כי נפלו בפה, האיכרים מבקשים לרצוח את קיוויט, אך בלהט הדברים הם הורגים בטעות את אימו. כאן נכנסת דמות היהודי: קיוויט מביא את גופת אימו לעיר ומספר לסוחרים היהודים שלא ימו יש ביצים טובות למכירה. הסוחרים ממהרים לקנות את הסחורה, אבל כשהם מנסים להעיר את האישה, הגופה נופלת לנהר, והיהודים חוששים שכל הקהילה תואשם ברצח ותשלם בחייה. בניסיון להשתיק את הפרשה הם משלמים לקיוויט כופר נאה. הסיפור נמשך בסדרת חיקויים כושלים, בנקמת השכנים, הלוכדים את קיוויט בשק, ובהחלפת מקום בין קיוויט לרועה צאן שהתפתה להתחתן עם בתו של ראש הכפר. בסוף הסיפור זקן הכפר ועושי דברו טובעים באגם, וקיוויט מתחתן עם בתו של ראש הכפר.²²

כל אחד מהקורבנות של קיוויט מתואר באופן סטריאוטיפי, ובהקשר זה מעניין לגלות כי היהודים תוארו על רקע עלילת דם. היהודים מוצגים כאן כפחדנים וכמי שמשתמשים בכופר על מנת להיחלץ מסכנה. שלא כמו דמויות אחרות שהונה קיוויט, למשל האישה הבוגדת או השכנים שרצחו את נשותיהם, היהודים מוצגים בסיפור זה כחפים מפשע. עם זאת העלילה חושפת מודעות של המספר לפגיעות של היהודים לנוכח ההאשמות נגדם, בהתייחסו לענישה הקולקטיבית ולהאשמות שווא כחלק ממציאאות חייהם של היהודים בעיר.²³ אולי לא במקרה תועד הסיפור באזור פוזנן (Poznań), שנודע כזירה של אחת מעלילות הדם הראשונות בפולין, ושהמסורת על רצח פולחני נשתמרה בו והוצגה בו בפומבי עד תחילת המאה העשרים.

סיפור 'אונבוס' אחר, שתועד על ידי סדוק בארונץ' (Barącz), פותח בהצגת האיכר האוקראיני כרמאי מתוחכם המנצל ביודעין את טיפשותן של הבריות, תמה מרכזית ברבים מסיפורי התעלולנים על שכנים טיפשים: 'היה היה תעלולן ברותניה [Ruthenia], המכונה פילוט [Filut], שהפך לעשיר מופלג על ידי כך שרימה

O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, XIV: *Wielkie Księstwo Poznańskie*, Wrocław and Poznań 1962, pp. 292–297

23 הסיפור תועד בצ'שבו (Czeszewo) בשפה הפולנית מפיו של מספר ממוצא הולנדי, אך לא ברור אם יש לזהותו של המספר יש תפקיד בסיפור.

את הזולת, משום שמאז ומתמיד היו אנשים שמאפשרים לאחרים לרמות אותם'. לאחר שרימה בהצלחה איכרים רבים בשל טיפשותם וחולשותיהם, הגיבור מחליט לנסות תעלול חדש. הוא בונה תיבה נאה, ממלא אותה גללים, ואומר לפונדקאי יהודי שהקיסר הבטיח לו תשלום גבוה בעד משלוחה. היהודי חושב כי הזדמן לו פה רווח גדול, ורוכש את התיבה ביוקר, אך כאשר חצרני הקיסר מגלים את תוכנה, הוא נענש במלקות, ומס גבוה מושת על העיירה כולה בגין העלבת הקיסר. לאחר שהגיבור מקניט את תושביו של כפר נוסף, הם מחליטים להטביע אותו. אולם הגיבור מחליף את מקומו בשק עם רוזן שהתפתה להיות מלך. הרוזן מוטבע, ואנשי הכפר קופצים אחריו במרוץ אחרי האוצר, שלדברי פילוט נמצא במעמקי הנהר.²⁴

בדומה לסיפור על קיוויט, נוסח זה מציב את הפתי היהודי בשורת הדמויות שנופלות קורבן לתעלולן, כל אחת בהתאם לחולשותיה. המוטיב של מכירת הפצים פסידו־מאגיים משתלב היטב עם ייצוגם הסטריאוטיפי של היהודים כסוחרים המחפשים רווח קל והודמנות לעסקה מוצלחת.²⁵ נוסף על כך המספר קושר את רכישת התיבה לניסיונם של היהודים להשיג כתבי זכות מהקיסר, מוטיב החוזר להלן ב'אגדה על וויטק', שנרשמה על ידי אנטוני סיווינסקי (Siewiński). בסיפור שתועד על ידי אנטוני מרצינקובסקי (Marcinkowski) מופיע סנדלר ליטאי בשם שוץ (Szuc), אשר מוכר לאנשים חפצים בעלי אופי מאגי לכאורה. תחילה הוא מוכר לסוחרים – שלא צוינה השתייכותם האתנית – עגלה שאמורה לנסוע ללא סוס, לאחר מכן הוא מוכר לליטאים סיר שמבשל ללא אש וכן הלאה. שוץ פוגש את דמות היהודי ברגע האחרון של הסיפור, כאשר הוא לכוד בשק כעונש על מעשיו ועומד להיות מוטבע. הוא מחליף מקום עם היהודי שרצה להיות מלך, והיהודי מוטבע במקומו.²⁶

יש עוד דוגמאות רבות של נרטיבים הבנויים על פי הטיפוס הסיפורי 'האיכר העשיר והאיכר העני (אוניבוס)'. חלקם מצמצמים את היסוד הסיפורי לתעלול אחד

24 'Filut', S. Barącz, Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi, II, Lwow 1886, pp. 51–55

25 מוטיב זה מופיע גם כסיפור מפני עצמו. ראו: A. Saloni, 'Lud rzeszowski', Materiały etnograficzne, w: Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne Akademii Umiejętności w Krakowie, X, Kraków 1908, p. 296

26 'Bajka o Szuciu Figlarzu', A. A. Marcinkowski, *Lud ukraiński*, I, Wilno 1857, pp. 339–343

בלבד, והוא מוביל ישירות למוטיב החלפת המקום בשק והטבעת היריבים;²⁷ אחרים מרחיבים יסוד זה. הסיפור 'על הפריץ, היהודי ועל וויטק הנועז', אשר תועד על ידי קולברג, הוא קונגלומרט המורכב מסיפורים רבים המשולבים במסגרת עלילה אחת, ושחלקם יכולים לעמוד באופן עצמאי.²⁸ חלקו הראשון של הסיפור מציג את מקור החוזה בין היהודי לוויטק האיכר.

לפריץ אחד היה חוכר יהודי. האדון חיבב את היהודי, והם דיברו תכופות. היהודי לא היה פושט יד [...] ואף החזיק משרת כדי לטפל בסוסים. למשרתו קראו וויטק, והוא היה בחור פיקח, שלא פחד לעבוד אצל יהודי, אף שהיה קתולי. בשעה ששכר בעל הבית היהודי את שירותיו, שאל אותו כבודך אגב: 'אמור לי וויטק, האם אתה אוהב גבינה וחמאה?'

'אדוני בוודאי צוחק', השיב לו האיכר נחרצות, 'כיצד אוכל לאהוב דברים כגון אלו? הרי אדוני יודע שעטיני הפרה מכוסים תמיד בצואה. הדבר מחליא בעיניי, וכיוון שכך, אני שונא חלב וגבינה, ואף החמאה מחליאה אותי'. היהודי, ששמח למצוא משרת טוב כל כך, ליטף ברכות את זקנו ואמר: 'אם כן, וויטק יקירי, מכיוון שאינך אוהב חלב וגבינה, אתה תוביל עבורי את המוצרים הללו לעיר'.

מכאן ואילך רכש וויטק את אמונו של היהודי, והוביל את הגבינה והחמאה לעיר, ובדרך השביע בהן את תאבונו. חייו הפכו לגן עדן עלי אדמות, והוא השמין במהירות: מנער רזה וכחוש הוא הפך לגבר מוצק ובעל גוף. אך גם וויטק וגם אדונו היהודי שגשגו [...] ומכיוון שהונו גדל, הפך היהודי לנועז מאחרים בכפר, והיה מבקר את הפריץ כאוות נפשו ומשוחח עימו.

הפתיחה מציגה את האיכר ואת אדונו כשתי דמויות ערמומיות המנסות לרמות האחת את השנייה. היא גם רומזת על תכנים אנטי־יהודיים דתיים. הערתו של המספר שוויטק, אף שהוא קתולי, לא פחד לעבוד אצל היהודי רומזת על המיתוס האנטי־יהודי המייחס ליהודים שימוש בדמם של הנוצרים לפולחן או כסגולה, או לחלופין על העונשים שהוטלו בתקופות שונות על נוצרים שהסכימו לעבוד בבתי יהודים.

O. Kolberg, *Lud: jego zwyczaję, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, VIII: Krakowskie, Powieści, przysłowia i język, Kraków 1875, p. 98; idem, *Dzieła wszystkie*, III: Kujawy, Kraków 1978, p. 196

28 'O panu, Żydzie i zuchwałym Wojtku', קולברג, לוד (שם), עמ' 188–194.

מאחר שבנוסח זה לכל אורכו רבים במיוחד המוטיבים האנטי־יהודיים, סביר יותר שהרמזיה מכוונת למיתוס האנטי־יהודי.

חלקו השני של הסיפור הוא קטע ביניים בעלילה הראשית, ומתאר את מערכת היחסים בין היהודי לפטרונו, האציל הפולני. חלק זה מדגיש את ההטבות שהיהודי מקבל מהאציל ואת השפעתן על התגברות יוהרתו של היהודי. לבסוף היהודי מתערב עם פטרונו שאם יצליח להביאו לידי כעס, יזכה בסכום כסף משמעותי. אחרי ניסיונות כושלים רבים היהודי לועג לאביו של הפריץ, ובכך מוציא מכליו. בחלק זה נעשה שימוש במוטיב הסיפורי הידוע בפולקלור הפולני כהתערבות על האף (מוטיב T1000), שלרוב עוסק בגאווה היתר של נושאי הכלים.²⁹ בחלקו השלישי של הסיפור מסופר כי היהודי עזב את אדונו, ומהכסף הרב שהרוויח בהתערבות פתח פונדק:

פעם אחת היהודי היה צריך לרכוב לתפילה אצל המלמד. הוא לקח את רבקה ואת ילדיו הפרחחים ושלח אותם לפניו, והוא רכב מאחור עם וויטק והתיבה. בעודו חושב על תיבת היהודי, דאג וויטק שהשניים ילכו לאיבוד ביער [...]. היהודי המפחד והמבוהל פנה אל וויטק ואמר לו: 'וויטק יקירי, אני אדחק מתחת לכרכרה, ואתה תקשור אותי שם. ואם יבוא גנב, אני אנבח עליו, ואתה תשכב ליד הסוסה ותהיה כמו כלב נוסף.'

בלילה וויטק לוקח את התיבה ומחביא אותה ביער, וכאשר בא שודד דרכים לגנוב את הסוסה, וויטק פועל כפי שסוכם עם אדונו, ובמקום להגן על הסוסה הוא מחקה את קולו של הכלב. בתשובה על גערותו של הפונדקאי, וויטק התעלולן מיתמם ומסביר כי פעל על פי פקודות האדון, ואגב כך הוא מעליב את אדונו בעקיפין: "ובכן, אדוני", השיב לו וויטק, "אתה רצית שאני אהיה כלב, אז נבחתי 'הנה! הנה! הנה!' [...]. וכל מה שאתה עשית באותו הזמן זה לילל! מה הייתי אמור לעשות?"

במעשה זה וויטק מביא להיפוץ כפול בעלילה: היהודי שרימה את פטרונו, תוך שהוא מנצל את גאווותנותו היתרה, הופך בתורו למרומה בידי משרתו, המנצל את

29 ורובלווסקה (לעיל הערה 20), עמ' 188. במבנה הבסיסי של סיפור התערבות על האף בעל הבית או הכומר מציע לאיכר התערבות: מי שמתפרץ ראשון בכעס, יאבד את אפו ואוזניו. באופן זה בעל הבית חותך את חוטמם של שני איכרים, אך האיכר השלישי מתחכם לבעל הבית, מוכר את הבקר שלו, מביא למות משפחתו של האדון, ולבסוף כורת את אפו. ראו גם: S. Barącz, *Bajki, Fraszki, Podania, Prysłowia i Pieśni na Rusi*, Lwów 1866, p. 146–148; סלוני (לעיל הערה 25), עמ' 229.

מורך ליבו. התנצחות בין אדונים המנוצלת על ידי התעלולן לצרכיו האנוכיים ולהשפלת השליטים היא מוטיב ידוע בשיח התעלולני בפולקלור הפולני ומופיע בסיפורים רבים.³⁰ בנוסח של קולברג וויטק מנצל את פחדנות אדונו כדי להשתלט על הרווחים – תמה פופולרית בפולקלור הפולני, המתאר תעלולים שונים המבוצעים כנגד היהודי הפחדן.³¹ נוסחים שונים של גרטיב זה קיימים כסיפורים עצמאיים, אם כי הם נוטים להצטרף לסיפור המסגרת של 'האיכר העשיר והאיכר העני (אוניבוס)'.³²

בחלקו הרביעי של הסיפור האדון היהודי הקוצף מביא את וויטק בפני השלטונות הפיאודליים במטרה להענישו. וויטק מתחמק בצורה תעלולנית טיפוסית, כשהוא מתרץ את מעשיו בטיפשות המיוחסת לו על ידי האדונים. כאשר נציגו של הפריץ אינו מצליח להוציא מהאיכר וידוי על מעשיו, הפונדקאי, נרגז על מה שלדידו היא טיפשות טיפוסית של משרתו, מכתוב לוויטק את נוסח הווידוי. "אוי ווי, וויטק שלי, הודה במעשיך וחזור אחרי: אני נוכל, ואני זה שגנב את הסוס והתיבה" [...]. וויטק התעלולן מנצל את דו־המשמעות שבלשון הפונדקאי והופך את מילותיו לנשק נגדו: "הרי כבוד העוצר שמע בעצמו את בעל הפונדק מודה בכך שהוא נוכל, ושהוא זה שגנב את הסוס והתיבה. אני בסך הכול איכר פשוט, ואינני יודע דבר! האדון שלי הורה לי להישכב ליד הכרכרה ולנבוח ככלב, וכך עשיתי!"³³

כתוצאה מדבריו של וויטק הוא ואדונו נענשים במלקות. לקראת ביצוע העונש, הפונדקאי מבקש שיהיה ראשו בתוך בית האחווה של האציל, בעוד וויטק יולקה בחצר. בקשתו, שנועדה להדגיש את עליונות מעמדו ביחס למשרת, נענית בחיוב. מכל מקום, היא מביאה לו נזק, משום שמסתבר שמלקות שוט מקרוב מכאיבות יותר מאשר המלקות שקיבל וויטק בחצר הפתוחה. וכך הפונדקאי שוב מביא על עצמו, בבחירתו החופשית, את נקמתו של התעלולן. בצורה אופיינית לדמותו של

30 אציין בעניין זה שתי דוגמאות. האחת היא סיפור על כומר החפץ לגנוב עגלה מיהודי. משרתו התעלולן מיעץ לו לקשור את עצמו לעגלה בזמן שהוא ידאג להסתרת הסוס האמיתי, וכתוצאה מכך הכומר לוקה מידי היהודי, והמשרת התעלולן בורח עם הסוס. ראו: M. Federowicz, *Diabelskie skrzypce*, Warszawa 1977, p. 155; צאלה, הדימוי (לעיל הערה 10), עמ' 169. דוגמה שנייה היא סיפור על 'תעלולן על תעלולנים', שבו פונדקאי מתערב עם פריץ, שחושב את עצמו לחכם וערמומי מכולם, שמשרתו התעלולן יצליח לרמותו. איוון המשרת אכן מרמה את הפריץ באופן משפיל ביותר, וזה נאלץ לשלם לפונדקאי סכום גבוה בשל הפסדו בהתערבות. ראו: O. Kolberg, *Obrazy etnograficzne: Pokucie, IV*, Wrocław and Kraków 1962, pp. 230–232

31 בארונץ' (לעיל הערה 24), עמ' 65–68; מרצינקובסקי (לעיל הערה 26), עמ' 222–225; ב, עמ' 221.

התעלולן, וויטק מביא להיפוך קרנבלי ביחסיו עם האדון.³² התנהלותו של וויטק מול נציגו של הפריץ חושפת את אשליית הסמכות של אדונו היהודי, שמתבררת כמוגבלת בידי הסמכות של העילית הנוצרית. לאחר עונש המלקות נגזר על וויטק מאסר, אולם הוא מצליח להימלט מהדין, תוך שהוא מנצל את תמימותם של היהודים השומרים עליו, ובודה סיפור על קרב בין ישו למשיח ישראל שהתרחש בתאו:

וויטק ישב, סגור בתוך המחסן ששימש כתאו, כשיהודים חמושים במקלות שמרו עליו מבחוץ. עם רדת הליל החל וויטק להשליך חפצים בתוך התא ולעורר מהומה. היהודים נבהלו: מה קורה שם בפנים? בבוך הם נכנסו ומצאו שלולית מים גדולה על הרצפה ועל השולחן. 'מה קרה כאן?', שאלו, 'מדוע נשפכו כל כך הרבה מים? מה פשר כל ההמולה שהייתה?'. 'אינכם יודעים מה קרה במהלך הלילה?', שאל אותם וויטק בתדהמה. 'אם כך, כדאי שתקשיבו: ישו המשיח בא אלי, והחל להכות את המשיח שלכם במקל. הוא הכה אותו באופן כל כך נמרץ, עד שהמשיח שלכם השתין על עצמו, ממש כאן, על השולחן הזה. ולכן כל הרעש'. היהודים הסתכלו זה על זה והאמינו לדבריו של וויטק. הם החלו ללקק את המים ולמחות אותם בבגדיהם ובאצבעותיהם, עד שייבשו לא רק את השולחן אלא גם את הרצפה. בינתיים ניצל וויטק את יראת השמיים שלהם וברח.

רצף התרחשויות זה אינו שייך למבנה הסיפורי הטיפוסי של 'האיכר העשיר והאיכר העני (אוניבוס)', ואפשר לראות בו סיפור בפני עצמו.³³ מיזוגו של קטע זה בסיפור משקף את היטמעותם של מוטיבים אנטי-יהודיים דתיים רווחים לאורך כל הנוסח הנדון. בסיפור זה מוצג המוטיב של היהדות כדת הטועה באשר להתגשמות הנבואה המשיחית ובהכחשת אלוהותו של ישו. עם זאת כיוון שמדובר בסיפור הומוריסטי שבו קרב הענקים בין המשיח הנוצרי למשיח היהודי הוא מדומה, המוטיב משמש

32 רדין, קרני ויונג (לעיל הערה 17); קרול (לעיל הערה 17); הייד (לעיל הערה 17); היינס (לעיל הערה 17).

33 השוו לסיפור שתיעד קולברג באזור פוזנן: איכר נוצרי ננעל במרתף שבו החביאו היהודים את אליהם, פסל מסוכר. האיכר אוכל את הפסל ומשאיר במקום את צואתו, והוא משכנע את השומרים היהודים שהצואה היא שארית מהמשיח היהודי. Kolberg, *Dziela*. *wszystkie*, XIV: *Wielkie Księstwo Poznańskie VI*, Wrocław and Poznań 1982, p. 297

לתעלולן כאמצעי בלבד – בעזרתו וויטק מצליח להימנע מעונש ולבוז לאמונתם של יריביו האישיים, ואין בניצחוננו משום הצהרה תיאולוגית.³⁴ הקדשה ואכילת הפרשות גוף יוצרות אפקט של השפלת היריבים, הנושא המרכזי בסיפורים על איכרים תעלולנים.³⁵ כישלון היהודים כשומרים נקשר למוטיב נוסף המזוהה עם דמות היהודי בפולקלור הפולני, מוטיב המלחמה היהודית, הלועג ליהודים כפחדנים ורואה בהם מי שאינם כשירים למלאכת המלחמה. מוטיב זה מופיע בנוסחים שונים של מעשיות מסוג דיל סוביודריאל.³⁶

חלקו החמישי של הסיפור עוסק באופן שבו נוהג וויטק בפירות עמלו: בכסף שגנב מהיהודי הוא בונה בית ומקים משפחה. עושרו של וויטק מעורר סקרנות מצד מי שהיה עד לא מזמן אדונו. בכל ביקור בביתו של וויטק הפונדקאי מתפתה לרכוש חפץ שהוא בעל סגולות מאגיות לכאורה. כאן משתלב בסיפור מוטיב שפעמים רבות נשזר בנרטיב ה'אוניבוס': מכירת חפצים בעלי סגולות פסידו-מאגיות (מוטיב K110). תחילה וויטק מוכר לאדונו סיר שמרתיה ללא אש, לאחר מכן מגרפות שתוקפות מאליהן את היריבים, ולבסוף סוס שיציאותיו הן מטבעות כסף. כל החפצים מתבררים כמזויפים, ורכישתם גורמת ליהודי נזק פיזי וכלכלי. לבסוף הפונדקאי היהודי, שאינו מסוגל להגן על עצמו בעזרת מגרפות הקסם, מוכה נמרצות בידי יריביו, ואשתו נאנסת:

בפונדק של היהודים היו האיכרים משתכרים ומתקוטטים זה עם זה, ולעיתים אפילו מכים את בעל הבית. היהודי, שניסה לחשוב על דרכים לעצור בעדם, נזכר במגרפת הקסמים של וויטק, זו שהייתה מכה אנשים מאליה, וחפץ לרכוש אותה. כמו בפעמים הקודמות, האיכר מכר ליהודי את החפץ בעבור כסף רב. היהודי השמח העמיד את המגרפה החדשה שלו בפינה והחל נוהג באורחיו בשחצנות. לבסוף הגיעה לפונדק מסיבת חתונה רועשת מלווה בנגנים. ללא כל פחד איים היהודי על אורחיו שישמרו על הסדר, ואלו תפסו אותו והכו אותו. הוא צרח כל עוד נפשו בו: 'מגרפה מכה, הגני עלי! הצילי אותי!'. האיכרים התעלמו מוזעקותיו ורדפו אחרי אשתו. 'אורחיי היקרים', התחנן היהודי, 'עזבו את רבקה שלי לנפשה!'. מששמעו זאת, השיבו לו

34 כאשר דמות המשרת מופיעה בעלילות דם מיוחסת לניצחוננו של הגיבור משמעות תיאולוגית.

35 דרנטון (לעיל הערה 21), עמ' 59

36 בנש (לעיל הערה 10).

האיכרים: 'פונדקאי, אתה בעצמך רצית מגרפה מכה, אז אנחנו מכניסים אגרופים לאשתך'. היהודי תפס את זקנו ונאנח: 'אוי ווי, וויטק הזה גרם לי לכל כך הרבה צרות!'. ואכן באמת היו לו צרות רבות, אבל לאשתו ההרה רבקה היו אפילו יותר.

לאחר דברים אלו היהודי מחליט לנקום בוויטק, ובחלק השישי הוא בא לביתו של משרתו משכבר הימים כשהוא מבקש נקמה, אבל וויטק תופס את הפונדקאי ומנסה לצלוב אותו. הצליבה, שמרמזת כמובן לצליבתו של ישו על ידי היהודים, היא מוטיב דתי בולט המשתלב בסיפור זה כשהוא מייצג סדר עולם הפוך, שבו הנוצרי צולב את היהודי: "מכות אלו, יהודי, הם עבור זה שאתה עינית את אלוהינו!". "אבל וויטק שלי, לא אני הוא זה שצלב אותו, אלא אבותיי מקדמת דנא", התכחש היהודי. "אה, אם אתה רוצה לגשת לעניין מקדמת דנא, אז אכה אותך מקדימה", השיב לו האיכר, ובעט בבטנו של היהודי. הדימוי של היהודים כמי שמוטלת עליהם אחריות קיבוצית לצליבתו של ישו הוא מוטיב נוצרי אנטי־יהודי מובהק, אלא שהוא נטמע בסיפור זה, בדומה לקטע הקודם, על מנת לתרץ את תעלוליו של וויטק ולהשפיל את יריבו הפונדקאי. השיח התעלולני יוצר במקרה זה אפקט קומי – הקורבן מביא על עצמו את העינויים.

בסופו של דבר באים בני הקהילה היהודית לעזרת הפונדקאי, ווויטק נתפס ומושלך ליער כשהוא קשור בתוך שק. בהיותו לבד ביער הוא מצליח לשכנע עובר אורח יהודי, סוחר המוביל עדר שוורים, שנכלא בשק כיוון שסירב להתמנות לבישוף: 'אוי לי, אף פעם לא אהיה מושל או בישוף כיוון שאין לי ראש על הכתפיים. אבל אדם חכם יותר ממני, כדאי לו שייכנס תכף ומייד לתוך שק זה, וכך יהפוך כבר היום לבעל שררה'. הסוחר מסכים להחליף מקום עם וויטק ולהיכנס לשק בתקווה להפוך לבישוף, ווויטק, משוחרר מהמלכודת, עוזב עם עדר השוורים. קטע זה, המכיל את המוטיב של החלפת מקום בשק, אופייני לסיפורי 'אונבוס'. הסוחר היהודי מוצג בהתאם למוסכמה הסיפורית, היינו כמתנשא, כלהוט להשיג תוארי כבוד וכמי שרוצה לשפר את מעמדו החברתי. התפקיד של מי שמחליף מקום עם התעלולן עשוי להיות מגולם בידי דמויות שונות, למשל רועה צאן צעיר המבקש להתחתן עם בתו של ראש הכפר (סיפורו של קיוויט), פתי יהודי השואף להפוך למושל פולני (סיפורו של שוץ) או למלך יהודי (כמו בסיפור הבא) או לעלות השמימה אל השכינה.³⁷

37 יהודי המבקש לעלות השמימה תואר בסיפור על וויטק החכם ויציק הטיפש. ראו:

בהמשך, יהודי העיירה מסתקרנים באשר לעושרו של וויטק. התעלולן מספר להם, תמורת קנקן וודקה, שאחרי שהוא נפל לנהר נתן לו ישו את השוורים, ומוביל את יריביו היהודים לנהר. כל יהודי העיירה קופצים לנהר בתקווה שישו ייטיב עימם כמו שהיטיב עם וויטק וייתן להם שוורים. כרגיל על פי מוסכמה סיפורית זו, הקורבנות הראשונים טובעים, וחבריהם קופצים בעקבותיהם, כשהם משוכנעים שאלה קוראים להם לבוא: 'הפונדקאי, שהכי רצה בשוורים, קפץ ראשון אל תוך הנהר, ובן רגע נותרה ממנו רק הכיפה. הוא החל לנפנף בידו לעבר האחרים כשהוא צועק: "אוי ווי, כאן, כאן!". "אוי ווי" – צעק המלמד. "מה הוא צועק?". "השוורים, הוא בוודאי רואה את השוורים", צעקו היהודים האחרים, וקפצו לתוך הנהר בזה אחר זה. המבוגרים יותר טבעו, והצעירים נרטבו עד לשד עצמותיהם, אבל לא ציפו להם שוורים על גדות הנהר'. מוטיב הטביעה בנהר טיפוסי לנרטיבים מסוג 'אוניבוס'. תאוות הבצע של הפתאים מחד גיסא וההונאה של התעלולן מאידך גיסא מסיימות באירוע טביעה המוני. העובדה שמקור העושר לכאורה הוא האל הנוצרי מעצימה את הלעג לתאוות הבצע של היהודים, שכן היהודים אינם מהססים לפנות אפילו לאל הנוצרי כאשר יש אפשרות לרווח כלכלי. אבל גם הגיבור שלאורך כל העלילה מתעשר מתעלוליו נענש, וכמו בסיפורי עם רבים, התפתותו לקנקן וודקה היא שמכתיבה את גורלו:

ולמעשה גם וויטק לא חיכה להם. הוא ברח עם הוודקה לכפר מרוחק ולא חזר לביתו במשך שלוש שנים. וכאשר חזר, הוא לא מצא שם דבר. כל שנותר מביתו היה תל אפר. היהודים נקמו בו לבסוף על תעלוליו הנועזים ושרפו את ביתו. אשתו, לבושת בלויים, הסתובבה בכפר כמבקשת נדבות, וכל שנשאר מעושרו היו שדות הבור, שגם אותם לקחו היהודים. לא נותר לוויטק אלא לקחת את מקל הנדודים שלו בידו ולהמשיך להסתובב בעולמנו הרחב.

לא נדיר למצוא בסיפורי התעלולנים שהגיבור נענש גם הוא על תאוות הבצע ונועזותו המופרזת.³⁸ יש בפולקלור הפולני דמויות שנכנסות לברית של שיתוף פעולה עם יהודי או עם השטן, בניסיון להתעשר, ומפלתן דומה לזו של בעלי

S. Dąbrowska, 'Przypowiadki i bajki z Żabna', *Wisła*, 19 (1905), pp. 385–421
 E. M. Мелетинский, 'Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров', 38
 А. Белоусов, *Учебный материал по теории литературы: жанры словесного текста: Анекдот*, Таллинн 1989, pp. 59–77 (<http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky14.htm>; retrieved 1 May 2020)

בריתן.³⁹ דמויות אלו בדרך כלל נהנות מהצלחה חולפת, אולם עד מהרה מתברר שההון שצברו הוא אשליה, והדמות תאוות הבצע נדונה לייסורים. בסופו של דבר אחד המסרים של עלילות אלו הוא שאל לבני האדם לשמוח על עושר שאין מקורו בעבודה או שהרוויחו בשיתוף פעולה עם הרשע.⁴⁰ כך וויטק, שהתעשר כעוזרו של היהודי תוך ניצול חולשת אדונו, נענש בדומה לו. אופן הענישה ככל הנראה איננו מקרי. אומנם נוודות היא עונש מוכר בפולקלור הפולני הנוצרי, אך לאור הנוכחות הבלוטת של מוטיבים דתיים בסיפור כולו, ניכר כי יש בסיפור הקבלה לדמותו של היהודי הנווד. מוטיב זה של היהודי אשר היה עד לדרכו האחרונה של ישו לקראת צליבתו, ושמקולל מפני שלא סייע לו או אף לעג לו, הוא אחד המוטיבים החזקים ביותר בדימויי היהודים בתרבות האירופית.⁴¹ עונשו של וויטק בקללה המזוהה עם היהודים יוצר אפקט של מעין הידבקות של נוצרי בתכונות יהודיות.⁴² נראה שכתוצאה משיתוף הפעולה האדוק של וויטק עם הפונדקאי, כמסופר בתחילת הסיפור, דבקו בו כמה ממאפייני היהודים, והוא אף נענש בעונש המזוהה עימם.

39 קולברג, לוד (לעיל הערה 27), עמ' 175–177.

40 דוגמה לנרטיב כזה היא הסיפור 'הנפח שנכנס לשותפות עם יהודי', שתיעד קולברג בקששוביצה (Krzeszowice): נפח עני רוצה להפוך לעשיר, והשטן ממלא את משאלתו והופך כמה ממטילי הברזל שלו לזהב. הנפח, שנהג לשתות בפונדק היהודי, מציע לפונדקאי להיות שותפו. השניים הופכים למוכרי תכשיטים ובהתחלה זוכים להצלחה, אולם כעבור זמן מה הזהב שב להיות לברזל, והקונים הזועמים מכים אותם קשות. וכך נאמר בסיכום הסיפור: 'היהודי חזר הביתה, התיישב בסוכה עם אשתו, בכה על הפסדיו הכבדים, וכך הם ישבו עד יום הדין. והנפח? כל הוודקה ששתה הוצתה בקרבו. במשך שלושה ימים ושלושה לילות עלתה גווייתו באש. שאריותיו נחרכו עד כדי כך שכל שנותר ממנו בעולם זה הוא צחנה קלה'. עונשו של היהודי נקשר למוטיב היהודי הנצחי, החייב לשאת את קללתו עד בואו של ישו בשנית, ואינו זכאי למנוחת המוות. הנפח, אשר ניסה להתעשר בעזרת השטן, נענש בשרפה וכליה, עונש המעורר אסוציאציות של דימויים נוצריים של עונשי הגיהנום. קולברג (לעיל הערה 27), עמ' 174–176.

41 דימוי זה הגיע לפולין ככל הנראה רק במאה התשע עשרה. ראו: W. Piotrowski, *Legenda o Ahaswerze w literaturze polskiej*, Warszawa 1996; וראו גם: G. Hasn-Rokem and A. Dundes (eds.), *The Wandering Jew: Essays in the Interpretation of a Christian Legend*, Bloomington, IN 1986.

42 טוקרסקה-בקייר החילה על אגדות העוסקות ברצח פולחני את חלוקת התפקידים הסיפוריים באופן שקבע ולדימיר פרופ באשר למעשיות. ראו: טוקרסקה-בקייר (לעיל הערה 16), עמ' 381.

מלבד סיפורי ה'אוניבוס' האיכר הנוצרי ואדונו היהודי מוצגים גם בסיפורי תעלולנים רבים המבוססים על מבנים סיפוריים אחרים. לעומת הסיפורים שסקרתי לעיל, שבמרכז עלייתם נושא העושר ותאוות הבצע, סיפורי תעלולנים רבים בנויים סביב טיפשות. לדוגמה בסיפור שכותרתו 'הטיפשים' איכר אוקראיני צעיר בשם איווסיו (Ivasio) נואש מטיפשותם של הוריו ומחליט לנדוד בעולם עד אשר ימצא אנשים טיפשים מהם. בדרכו הוא פוגש מספר איכרים חסרי בינה ומרמה אותם. הוא מתחיל להסתקרן אם רק נוצרים טיפשים כל כך ומבקש לרמות יהודי. בנקודה זו מופיע בסיפור אחד מהסטריאוטיפים העממיים הידועים באשר ליהודים וחוכמתם: איווסיו פוגע בתעלוליו האכזריים בשתי דמויות יהודיות – בעל פונדק וסוחר עשיר. לבסוף, לאחר שהוא מפיל עוד כמה קורבנות מקרב בני הכפר והשכנים הקנאים והם טובעים באגם, איווסיו חוזר הביתה ומקים משפחה.⁴³

בסיפור שהוא עיבוד הומוריסטי של הטיפוס הסיפורי 'מסע למציאת תרופת פלא' (AT 551) פונדקאי יהודי מצווה על וויטק משרתו להשיג בשבילו תרופה. הוא נותן לו דגימת שתן ושולח אותו לרופא, אך בדרכו המשרת מתפתה לאישה ומאבד את הדגימה. כדי לא להיענש הוא ממלא את הבקבוק בשתן של סוסה שעומדת להמליט. בהתאם לדגימה הרופא מאבחן שהיהודי הוא זה שעומד להמליט סייה, וקובע שכדי לזרז את הלידה עליו להיקשר למחרשה עד שיתעייף, ושיש להכותו במקל כדי שיפיל את הסייה. הדבר מוביל להיפוכי תפקידים קרנבליים ולהשפלת האדון. כמקובל בסיפורי תעלולנים, קיימת סתירה בין האופן שבו הפונדקאי תופס את וויטק, כעוזר הפועל לטובתו, לבין תפקידו של התעלולן בפועל,⁴⁴ והיהודי בתמימותו מסכים לטיפול המוצע.⁴⁵ סיפור זה מתעלם כמעט לחלוטין מאפיונים אתניים או דתיים של היהודי, פרט למקצועו כפונדקאי.

בסיפור הומוריסטי המבוסס על מוטיב הפיתוי (K1300) המשרת וויטק פונה אל אדונו היהודי כשהוא מחקה קול של מלאך, ומנסה לשכנע את היהודי לאפשר לו להתייחד עם בתו, בהבטחה שמהזיווג ייוולד המשיח. היהודי מסכים ברצון ומאפשר לתעלולן לעקוף את הגבולות החברתיים והדתיים היסודיים ביותר. אולם לבסוף, כאשר נולדת תינוקת ולא תינוק, היהודי תולה את האשמה בשכרות הסטריאוטיפית

43 בארונץ' (לעיל הערה 24, עמ' 65–68).

44 נוביק (לעיל הערה 11).

45 J. Świętek, *Lud Nadrabski: od Gdowa po Bochnię: obraz etnograficzny*, Kraków 1893, p. 446

של האיכר.⁴⁶ וויטק מכיר היטב את האמונה היהודית בביאת המשיח; הוא מתחקה בתעלוליו אחר הגיונו של אדונו היהודי, וכך משיג את מטרותיו האנוכיות.⁴⁷ המשרת פועל בהתאם למוסכמה של סיפורי תעלולנים, כאשר אפיונים דתיים של היהודי משמשים כלי לתעלוליו.

יש לציין כי סיפורים מסוג 'אוניבוס' ידועים גם מהפולקלור היהודי. במסורת המזרח אירופית ממלאים את תפקיד התעלולן המסורתי פרוים גריידינגר (Froyim Greidinger) או ברל מחלם (Beryl of Chelm), שהיו ידועים בתור בדחנים יהודים. באחד הסיפורים התעלולים מופנים כנגד יהודים עשירים, ובסופם זורקים עצמם יהודים עשירים אלה לנהר וטובעים בשל תאוות הבצע שלהם וטיפשותם. בתפקיד עובר האורח הנאיב המתאוה לתוארי כבוד מופיע פריץ פולני.⁴⁸ דמויות כמו פרוים גריידינגר מייצגות טיפוס של תעלולנים יהודים שהוא הקרוב ביותר לדמויותיהם של תעלולנים איכרים מבחינת האופי הערמומי והאנוכי. בצד דמויות אלו השיח התעלולני בפולקלור היהודי משתמש גם בתבניות אחרות. בדומה לסיפורי איכרים שיח זה מאתגר באופן עקיף ולא חזיתי ומתוך עמדה שולית מערכות שליטות.⁴⁹ עם זאת הוא נוטה לייחס לתעלולנים תפקיד מוסרי וקהילתי הגובר על משרתם האנוכית. למשל בספרות חז"ל שיח תעלולני משמש כאמצעי התנגדות לשלטון זר על מנת לשמור על עקרונות היהדות.⁵⁰ באגדות על עלילות

46 הסיפור פורסם על ידי הוועד האנתרופולוגי של האקדמיה להוראה. ראו: W. Kosiński, *Przyczynek do gwary zakopiańskiej*, Kraków 1883, p. 3

47 נוביק (לעיל הערה 11).

48 אסע"י 7127: מעשה באפרים גריידינגר, הרושם ש"ז פפע, המספרת ג' אמענט. הסיפור נמצא בארכיון הסיפור העממי בישראל על שם דב נוי באוניברסיטת חיפה. על סיפורי תעלולנים בפולקלור היהודי בפולין ראו: ש"ז פפע, סיפורי עם מסאנוק: שנים עשר סיפורי עם, בעריכת ד' נוי, חיפה תשכ"ו, עמ' 44–47; ובאופן כללי: D. Ben-Amos and D. Noy, *Folktales of the Jews, II: Tales from Eastern Europe*, Philadelphia, PA 2007, pp. 459–465; Sh. Barcan-Elswit, *The Jewish Story Finder: A Guide to 668 Tales Listing Subjects and Sources*, London 2012, pp. 253–254

49 ד' שטיין, 'דיוקן מעשי חכמים בארכיון הסיפור העממי בישראל ע"ש דב נוי (אסע"י): בין קדושים לתעלולנים', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ל' (תשע"ו), עמ' 15.

50 D. Boyarin, 'The Talmud Meets Church History', *Diacritics*, 28 (1998), p. 64; idem, 'Tricksters, Martyrs, and Appeasers: "Hidden Transcripts" and Diaspora Art of Resistance', *Theory and Criticism*, 10 (1997), pp. 145–162; idem, 'Tricksters, Martyrs, and Collaborators: Diaspora and the Gendered Politics of

דם דמויות של רבנים וצדיקים משתמשות בתעלולים על מנת להציל את הקהילה היהודית מאסון. בסיפורי העם היהודיים מפולין יש גם דמויות תעלולנים המוצגות על רקע התרחשויות היסטוריות, והן משתמשות בחוכמה ובערמוניות על מנת לעזור למורדים הפולנים (למשל בסיפורי העם על ההתקוממות הפולנית של שנת 1863).⁵¹ יסוד השליחות שבמעשי התעלולן מרחיק את הדמויות הללו מהנרטיבים של האיכרים הנוצרים, אשר כאמור נסבים על יצירת עולם הפוך והשפלה סמלית של שליטים ובעלי סמכות.

ג. תהליכי תמורה בסיפורי תעלולנים והשפעתם של אתנוגרפים

בסיפורים שסקרתי עד כה ניתן לזהות השפעות של גורמים רבים ומגוונים. ניכרים בהם יסודות הקבע של סיפורי התעלולנים – ובפרט של הטיפוס הסיפורי 'האיכר העשיר והאיכר העני (אוניבוס)' – הכוללים תבניות עלילה ויסודות של תוכן, טיפוס סיפור, מוטיבים, כללי סגנון וכללי צורה.⁵² לאלו מצטרפים יסודות התמורה, שמקורם בטופוסים הקיימים בנוף הנרטיבי, בשיח הציבורי ואף בהתערבות של המתווכים המלומדים.

נוסח של הסיפור על 'האיכר העשיר והאיכר העני (אוניבוס)' אשר תועד על ידי סיווינסקי ככל הנראה באזור בוצ'אץ' (Buczacz, היום באוקראינה),⁵³ ושפורסם

Resistance', J. Boyarin and D. Boyarin, *Powers of Diaspora: Two Essays on the Relevance of Jewish Culture*, New York 2000, pp. 35–102

51 באוסף סיפורי עם יהודיים מפולין שקיבץ א' אלמי יש מספר סיפורים המציגים באופן הומוריסטי את המצב הטרגי לכאורה של היהודים הנתונים בין הפטיש לסדן בהתנגשויות שבין הפולנים לרוסים, והמשתמשים ביצירתיות תעלולנית, חוכמה וחוצפה כדי לעזור למורדים הפולנים. ראו: ח' בר-יצחק, 'בין הפטיש לסדן: ההתקוממות הפולנית של 1863 באגדת העם היהודית', ט' רוזן ואחרים (עורכים), אסיף ליסיף: מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות לכבוד פרופסור עלי יסיף, תל אביב תשע"ו, עמ' 145–170; א' אלמי, 1863: יידישע פאוסטאניע מעשהלעך, ורשה 1927.

52 G. Hasan-Rokem, 'Aurora Borealis: Trans-Formations of Classical Nordic Folklore Theories', B. Rogan and B. G. Alver (eds.), *Norden og Europa: Fagtradisjoner i nordisk etnologi og folkloristikk*, Oslo 2000, pp. 269–285; idem, 'Ecotypes: Theory of the Lived and Narrated Experience', *Narrative Culture*, 3, 1 (2016), pp. 110–137

53 A. Siewiński, 'Bajka o Wojtku', *Lud*, 2 (1897), pp. 146–148

בשנת 1897 בכתב העת של האגודה האתנוגרפית הפולנית 'לוד' בכותרת 'אגדה על וויטק', שונה מאוד מהסיפורים שנסקרו עד כה, באשר הוא מתייחס אל דמותו של האדון היהודי לא רק כאל דמות של אדם עשיר או בעל סמכות אלא כאל בר פלוגתא לאומי. באופן זה הסיפור ממיר את האמביוולנטיות הבסיסית שבין עני לעשיר ובין משרת לאדון בעימות פולני (נוצרי) – יהודי. הסיפור נפתח במבוא ארוך:

היהודים מרגיזים את כולם, גם בכפרים וגם בערים. הם יושבים בבתי המרוח ואינם עושים דבר מלבד לשכנע איכרים לשתות וודקה. אחרים מגיעים לכפר, ואין איש יודע מאין. הם מתמקחים עם אנשים הגונים על מעט חיטה, על תרנגולת, או אפילו על בית עם אדמה. אם הדברים כבר הגיעו לכדי כך, אזי המצב בכי רע. היהודים התרבו כל כך בערים עד שאלו השחירו לגמרי [...] אך יש עיר בארצנו הפולנית אשר בה אין יהודים ולעולם לא יהיו. העיר הזאת רחוקה מקרקוב ושוכנת מעבר לגבעות [...] לפני שנים רבות החלו היהודים להתיישב שם והשתלטו על כל הבתים, עד שנותר רק בית בודד שעוד לא נפל לידיהם. בבית זה גרו וויטק, אשתו וארבעת ילדיהם. גם אותו רצו היהודים לגרש, אך הרבי אסר על כך מהסיבה הפשוטה שלא יישאר אף אחד שידליק עבורם בשבת את האש בתנורים או יכבה להם את הנרות בליל שבת. לעיתים הועסק וויטק כהמָן או שסחב מים עבור היהודים. תחילה עוד היה לו סוס לעזרה, אך לא עבר זמן רב והיהודים גזלו ממנו את סוסו בסחר מכר לא הגון, ווויטק נאלץ לסחוב את המים על שכמו בעזרת מקל. אשתו של וויטק הייתה מכבסת סחבות עבור היהודים. לבסוף נמאס לוויטק והוא חיפש דרך לשפר את חייו.

הבעת דעתו של המספר על היהודים בפתחה והחזרה עליה במילות הסיום יוצרות מסגרת לסיפור. לאחר דברי הפתיחה מובאת סדרת סיפורים המבוססים על המוטיבים של מכירת הפצים מאגיים (מוטיבים K110, K113). וויטק רומז ליהודים שבידיו מקל קסמים המחיה מתים. היהודים מתאספים בשעות הערב כדי לדון בעניין, ולמוחרת פונים לוויטק במילות כבוד ('אדונינו וויטק היקר') ורוכשים ממנו את המקל בסכום גבוה. הם רוצים להחיות את בת המלך, ובזכות מעשה זה 'להשיג טובות נוספות מהמלך: פריווילגיות חדשות או פטור ממס כזה או אחר'. לאחר שניסיונותיהם נכשלים וכל המשלחת היהודית נדונה למוות בטביעה, יהודי העיר מבקשים לנקום בוויטק. הם לוכדים אותו בשק ועומדים להטביעו, אך רגע לפני

שהם זורקים את השק למים, הם עוצרים כדי ליטול ידיים ולהתפלל.⁵⁴ וויטק מנצל את ההזדמנות ומחליף את מקומו בשק עם עובר אורח יהודי המתואר כ'יהודי העשיר ביותר בעיר, רמאי גדול, שהיה קונה שדות מאיכרים כמעט בחינם, ומשלחם מעליו כפושטי יד'. מכאן הנרטיב מתפתח לפי עלילת ה'אוניבוס' הטיפוסית, והדמות המתאווה לתוארי הכבוד (היהודי במקרה זה) טובעת בנהר. עושרו החדש של וויטק מעורר סקרנות בקרב יריביו היהודים והם קופצים למעמקי הנהר. ברגע זה המספר נועל את המסגרת ונותן משמעות אנטישמית לנפילתם של היהודים: 'אז כל היהודים קפצו בזה אחר זה למים כמו צפרדעים וטבעו עד האחרון שבהם, וויטק שב בשמחה לביתו עם עדריו. מאותו יום נמנעו היהודים מעיר זו כאילו הייתה נגועה בדבר. הם פחדו, ועודם מפחדים, שאיזה וויטק שוב יפיל אותם בפח והם ייצאו בשן ועין'.

ב'אגדה על וויטק' יש קווי דמיון רבים לסיפורים שסקרתי בחלקו השני של המאמר, אך בה בעת היא שונה מהם באופן עקרוני. עיקר השוני הוא במסגרת, השוורת את המסר הכללי של הסיפור העממי בתוך מארג היסטורי. הפתיחה מונה שורה ארוכה של פשעים של יהודים כלפי האוכלוסייה הפולנית. הם מוצגים כמי שעושים ומנצלים את האיכרים הפולנים הפשוטים: הם האחראים הבלעדיים לעוניים של הכפרים הפולניים, הם שמעודדים את האיכרים לצרוך אלכוהול, והם שרוכשים את כל הקרקעות וכל החפצים. היהודים מתנשאים על הנוצרים ובאים עימם במגע רק לתועלתם שלהם. מסיבה זו על האיכרים לחשוך בכל התנהגות ידידותית של יהודים כלפיהם ובכל מבע של כבוד, שכן אלו מונחים על ידי אינטרסים. הפתיחה מספקת לשומעי הסיפור הגדרה מפורשת ליהודים, ומקורה בקול הסמכותי ביותר בטקסט, קולו של המספר, ועל כן אמורים שומעי הסיפור להניח שזו הגדרה קבועה שאינה ניתנת לערעור.⁵⁵ כך מתבלטת בסיפור דמותם הקיבוצית של היהודים כגורמים עוינים ומזיקים לאוכלוסייה הכפרית הנוצרית. סיום הסיפור, הנועל את המסגרת, נאמן לכאורה למבנה הטיפוסי של סיפורי

54 מוטיב נטילת הידיים לפני ההוצאה להורג מרמז לדמותו של פונטיוס פילטוס כפי שתואר בברית החדשה, והוא דוגמה לקליטת מוטיבים אנטי-יהודיים נוצרים בסיפור. הצעדים של היהודים, הכרוכים בהתקהלויות חוזרות ונשנות, גם הם מוטיב אופייני לאגדות נוצריות של עלילות דם.

55 H. Bar-Itzhak, 'Modes of Characterization in Religious Narrative: Jewish Folk Legends about Miracle Worker Rabbis', *Journal of Folklore Research*, 27, 3 (1990), p. 222

ה'אוניבוס', שבהם תאוות הבצע של יריביו העשירים של הגיבור מביאה אותם לטביעה המונית. אך שלא כמקובל בטיפוס הסיפורי, בנוסח זה מוגדרים היריבים באופן קיבוצי כיהודים לעומת האיכרים שהם נוצרים: לא יהודי העיר העשירים אלא היהודים כעדה הם אלו שלא יעזו להתקרב לעיר.

תחילת הסיפור וסיומו הם המקומות הטבעיים להתערבותו של המספר במהלך סיגול הסיפור,⁵⁶ אבל מבט מעמיק במסגרת זאת מגלה כי מה שנראה לכאורה כנוסחים שונים של אותו סיפור הם למעשה סיפורים השונים זה מזה בתכלית. המסגרת הופכת את סיפור התעלולנים לסיפור אנטישמי באופיו, הקרוב במאפיינים מסוימים לאגדה היסטורית על העוינות היהודית. בכך הוא שונה מסיפורי התעלולנים כפי שנתחו בספרות המחקר, וכפי שהוצגו בחלקו השני של מאמר זה. סיפורי התעלולנים הטיפוסיים הם נרטיבים של השכבות החלשות המספקים לקהילה המספרת פורקן הקשור לרצון להשפיל את השליטים ולחולל היפוך תפקידים. התעלולן מנצל לטובתו את נקודות התורפה של המערכת, ובכך לא רק שאינו מערער על המערכת החברתית הקיימת אלא מאשר אותה.⁵⁷ ניצחונותיו של התעלולן טומנים בחובם אפשרות לשיפור מקומו של היחיד במערכת ולא את ביטולה. לא כך באגדה על וויטק'. באמצעות הערות מפורשות בפתחה ובסיום ה'אגדה' מבקשת להבליט את הדה-לגיטימציה של המערכת החברתית הקיימת, שהיא מכנה עושק יהודי, ומציעה תרחיש לביטולה המוחלט, שכן בזכות תעלוליו של האיכר נוצרה עיר שלא יהיו בה יהודים לעולם. ניתן לשייך דימוי זה של היהודים למה שכינתה יואנה מיכליץ אידיומים או מיתוסים אנטישמיים.⁵⁸ ניתוחה של מיכליץ את תפקידם של המיתוסים האנטישמיים מבליט את ההבדל בין סיפורי תעלולנים טיפוסיים לבין ה'אגדה' שפרסם סיווינסקי. מיתוסים אלו נועדו ליצור רציונליזציה והצדקה להוצאתם של

56 נוי במחקרו על אויקוטיפיפיקציה בספרות העממית היהודית הציע שתי סיבות לכך: הסיבה החוק-סיפורית העיקרית היא הצורך שחש המספר להבליט את זיקתו לקהל ולהדגיש ברגעי ה'חזיר' הראשוני וברגעי ה'פיוס' בסוף שהוא חלק מן הקבוצה; ומבחינה פנים-סיפורית שינויים בפתחה ובסיום אינם מפירים את הגיון העלילה של הסיפור, והוא מתנהל במסלול המסורתי הבין-לאומי. ראו: ג' חזן-רוקם, 'חקר תהליכי התמורה בסיפור העממי', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ג (תשמ"ב), עמ' 133; D. Noy, *The Jewish Versions of the 'animal Languages' Folktale (AT 670): A Typological-structural Study*, Jerusalem 1971, pp. 171–208

57 דרנטון (לעיל הערה 35).

58 מיכליץ (לעיל הערה 6).

היהודים מהלאום הפולני ולהגביר את לכידותו ואת הזהות הלאומית. בהתאם לכך המסגרת הנרטיבית יוצרת שינוי עקרוני באופיו של הסיפור.

ה'אגדה על וויטק' שונה מהנוסחים שהוצגו בחלקו השני של המאמר גם בהיעדרותן של דמויות סמכות של כמרים ואדונים שעימן מתמודד וויטק, וכך הופכים היהודים ליריב ייחודי וקיבוצי של האיכרים הפולנים. גם לשינוי זה יש משקל רב ביצירת המסר האנטישמי של הנרטיב, משום שנוסף על ההגדרה הישירה של היהודים כעוינים ומזיקים, היינו כור העוין (threatening other), הם מוגדרים באופן עקיף כור חיוני (constitutive alien). העובדה שהעלילה אינה כוללת יריבים אחרים וזולת היהודים בולטת עוד יותר כמקדמת מסרים אנטישמיים על רקע תהליכי היווצרותה של הזהות הלאומית בקרב האיכרים בפולין. יואנה טוקרסקה בקיר הבחינה כי הכללתם של האיכרים באומה הפולנית הייתה מבוססת בין היתר על יצירת ניגוד חריף בינם לבין היהודים. היא טענה:

הדמוקרטיה הלאומית הציעה לקבל את האיכרים כחלק מ'הלאום', וזאת בתנאי שהם יבינו מי הוא האויב האמיתי שלהם. [מנקודת המבט של התעמולה הלאומית] השכן היהודי, שדמותו נחקקה לתוך הנוף התרבותי הפולני, הפך לפתע ל'זר חיוני', דמות הכרחית ליצירת דימוי עצמי קיבוצי. מכאן ואילך הזהות הלאומית הפולנית התגבשה בניגוד לדמות זו. באופן זה לא רק שיוצרי האידיאולוגיה הדמוקרטית הלאומית והכנסייה תיעלו את הכעס הציבורי שעשוי היה לאיים עליהם, אלא שהם אף נפטרו מהאחריות לאלים האנטי-יהודית, שהפכה למזוהה עם 'ההמונים האפלים'.⁵⁹

שינויים משמעותיים אלו באופיו ובמטרותיו של הסיפור מעלים את השאלה אם הוא יצירה עממית שתועדה או חיבור פרי עטו של סיווינסקי. לנוכח דעותיו האנטישמיות הגלויות של סיווינסקי, שבאו לידי ביטוי בכתביו הספרותיים והאישיים, נראה כי האפשרות השנייה היא הסבירה ביותר.⁶⁰ סיווינסקי (1858–1930) היה מורה

J. Tokarska-Bakir, 'Die Juden - Wer ist das?', *Jahrbuch Polen*, 30 [Nachbarn] 59 (2019), pp. 78–90

60 גירסה מוקדמת של יומנו של סיווינסקי (A. Siewiński, *Pamiętniki*, I: *Najazd Moskali na Buczacz w czasie wojny światowej* בלבוב (מספר סידורי 5253/I). יש גרסות נוספות, אחת באוספי הספרייה היגילנית בקרקוב (מספר סידורי Rkp. 7367) ואחרת בארכיון הכנסייה בזילונה גורה (Archiwum O. Diecezjalne w Zielonej Górze). על הדעות האנטישמיות של סיווינסקי ראו: O.

בגימנסיה בשטחי הגבול המזרחיים של פולין, בעיר בוצ'אץ'. ביומנו פרס בהרחבה את דעותיו על יחסי פולנים-יהודים. הוא ביקר בחריפות את הסמכויות שניתנו לקהילות היהודיות בשטחי פולין המחולקת, הביע מורת רוח מזכותם של היהודים להחזיק אחוזות, טען שהם אחראים כביכול לעידוד אלכוהוליזם בקרב האיכרים, והאשים אותם בהשפעת יתר על הרשויות המקומיות.

הנה כי כן ה'אגדה על וויטק' חושפת באופן מאלף את השפעתם של אתנוגרפים על החומרים שנכללו באוספי הפולקלור. גם מסיפורים אחרים שנכללו באוספים של קולברג משתקפות לא פעם דעותיהם של האתנוגרפים כלפי היהודים. כדי להדגים את הדברים אביא תיעוד של קולברג עצמו, אשר הוסיף לאחד הסיפורים הערת שוליים המתמייחסת במפורש לתפקידו של הרושם. מדובר בסיפור שתיעד אחד מעוזריו הקבועים של קולברג, הכומר סופרון ויטוויצקי (Witwicki), שתיעד בפוקוטיה (Pokuttia). וכך נכתב בסיפור:

ההוצול [Hutsul] יגיד את האמת על כל הטוב שהיה פעם ואיך כל הטוב עבר [...] נפל עלינו צער עמוק ובא כברית עם היהודים [...] כאשר אדונים יתייחדו עימנו, נבריה את היהודים מהפסגות ויעזבו את ההרים. שיברחו לירושלים וייקחו את כל הכסף שלהם. לוואי והעזאזל ייקח אותם יחד עם השטרות שלהם. היהודים [...] היעלמו, אל תגעו באדמה הרוטנית.⁶¹

תיעוד זה פורסם בכתב עת 'לוד' בתוספת הערת שוליים מאת קולברג המסבירה שהסיפור סופר לו ולעוזרו הכומר ויטוויצקי מפי האיכר (ההוצול) אבל נרשם רק מאוחר יותר על ידי ויטוויצקי, ש'שזר בדרך שאופיינית לו הרוזיו ושיריו לתוך הסיפור. נאלצנו לשמור פה על סגנונו'.

דוגמאות נוספות להדירת דעות אישיות של הרושמים לתוך אוספי פולקלור, הנאמנים לכאורה למקורם העממי, ניתן למצוא בתיעוד שהציג בן זמנו של סיווינסקי בארונץ' (1814–1892), שהיה היסטוריון, פולקלוריסט, ארכיונאי ונזיר דומיניקני ממוצא ארמני. בארונץ' רשם בין היתר את סיפור התעלולנים על אודות פילוט שנזכר לעיל בחלקו השני של המאמר, ושבו המספר העממי לכאורה מרחיב בעניין הנחות וכתבי זכות שניתנו ליהודים. סיפור עממי נוסף שרשם בארונץ'

Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*,
New York 2018, pp. 38–72

61 קולברג (לעיל הערה 30), עמ' 286.

עטוף במסגרת היסטורית שדנה בעליית היהודים לתפקידים בעלי 'השפעה מופרזת' בפולין. זהו נוסח של האגדה על המלך יאן סובייסקי (Jan Sobieski) שפורסם בכתב העת של האגודה האתנוגרפית, בלוויית הטענה שמקורו בקהילה היהודית של ז'ולקייב (Żółkiew).⁶² וכך נכתב בסיפור זה: 'לשווא התחננו סוחרי לבוב בפני המלך שיפסיק את הסחר עם היהודים. אלו זכו לפריוילגיות, וחצר המלך הוקפה כולה ביהודים. אפילו המלכה נחשדה שפנתה לדרך יהודית והחלה לספסר בתוארי כבוד ומשרות מלכותיות. ומי יודע עד היכן היו הדברים מגיעים אלמלא הופיע יהודי אחר שקיצר את חיי המלך'.⁶³

אם כן השתלשלות המוטיבים האנטישמיים ב'אגדה על וויטק' של סיווינסקי ורישומים של אתנוגרפים נוספים חושפים השפעה ניכרת מצידם של מתווכים מלומדים על תיעוד הסיפורים, וכך ניכרת השפעתם על קורפוס הפולקלור כפי שנשתמר באמצעותם עד לימינו.⁶⁴ עובדה זאת מעלה שאלות באשר למסלולי ההעברה של דימויים אנטישמיים ובאשר לתפקידם של בני העילית בהפצת טופוסים עוינים כלפי היהודים. מתחייבת אפוא זהירות מסוימת בהסקת מסקנות לגבי עמדות עממיות כלפי היהודים, כפי שהן מצטיירות מחומרי הפולקלור שנשתמרו.⁶⁵

62 בארונץ' (לעיל הערה 24), עמ' 19–22.

63 H. Bar-Itzhak, 'Folklore as an Expression of Intercultural Communication Between Jews and Poles: King Jan III Sobieski in Jewish Legends', *Studia Mytologica Slavica*, 7 (2004), pp. 91–106

64 על שימוש בחומרי פולקלור ועיבודם בהקשר של אירופה ראו למשל: A. Dundes, 'Nationalistic Inferiority Complexes and the Fabrication of Fakelore: A Reconsideration of Ossian, the Kinder- und Hausmärchen, the Kalevala, and Paul Bunyan', *Journal of Folklore Research*, 22 (1985), pp. 5–18; R. M. Dorson, *Folklore and Fakelore: Essays toward a Discipline of Folk Studies*, Cambridge, MA 1976; T. Baycroft and D. Hopkin, *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*, Leiden 2012; F. Oinas, 'The Political Uses and Themes of Folklore in the Soviet Union', *Journal of the Folklore Institute*, 12 (1975), pp. 157–175; W. Mieder, 'Proverbs in Nazi Germany: The Promulgation of Anti-Semitism and Stereotypes Through Folklore', *The Journal of American Folklore*, 378 (1982), pp. 435–464

65 בין החוקרים שעסקו בהרחבה בתפקידם של בני העילית הפולניות בהפצת מיתוסים אנטישמיים ובהסתה לאלימות עממית נגד היהודים יש לציין את טוקרסקה-בקר וצאלה. ראו למשל: צאלה, יהודי (לעיל הערה 10); טוקרסקה-בקר (לעיל הערה 59).

למוטיב האנטישמי של היהודים כמנצלי העם המקומי ומשעבדי הנוצרים היסטוריה ארוכה בתרבות הפולנית. מוטיב זה שייך לטופוסים אנטישמיים מוכרים בספרות הפולנית, החל מכתבתם של פאוול רושל (Ruszel) וסמואל גרודזקי (Grądzki) במאה השבע עשרה, דרך האנטי-אוטופיות של אורסין ניימצביץ' (Niemcewicz) במאה התשע עשרה ועד הכתיבה העיתונאית של יאן ילניסקי (Jeleński) במאה העשרים, שבה הפולנים מופיעים שוב ושוב כאריסים או צמיתים של העריצים היהודים.⁶⁶ בהחלט ניתן לראות ב'אגדה על וויטק' ביטוי נוסף של הטופוס הישן הזה. מחקרים העוסקים בדמותו של היהודי מאזורי הספר של פולין, היינו אוקראינה ובלרוס, מצביעים גם הם על נוכחותו של טופוס הניצול מצד היהודי בספרות וטוענים להעברתו לפולקלור. במחקרו על הפיוטים ההיסטוריים האוקראיניים תיאר זנון קוהוט את התגבשותה של דמות היהודי הנצלן המדכא הפרוטו-לאומי של האוקראינים, מהלך שהתרחש לדעתו במהלך המאה התשע עשרה ובהשפעת ספרות התקופה.⁶⁷ היהודי הפך לדמות 'הנצלן המובהק, הפועל בו-זמנית במספר רמות: במישור הכלכלי, באמצעות החכרת כמעט כל מה שניתן להחכיר, יצירת בלעדיות מסחרית וחקלאות מס; במישור המשפטי והפיזי, ובאמצעות יכולתו להפעיל כוח משפטי כלפי האיכרים בשמו של האדון; במישור הרוחני, באמצעות שליטתו לכאורה במפתחות הכנסיות, מוקנית לו שליטה על הגישה לסקרמנטים ולישועה.⁶⁸ ניתוח דומה של התגבשות טופוס היהודי הנצלן במסגרת הפולקלור

Z. Kohut, 'The Khmelnytsky Uprising, the Image of Jews, and the Shaping of Ukrainian Historical Memory', *Jewish History*, 17, 2 (2003), p. 152.; J. Jeleński, *Dworacy Żydów: przypisek do kwestyi żydowskiej*, Warszawa 1878, pp 1–2; J. U. Niemcewicz, *Sen niesłychany, Moškopolis, Warszawa zżydziła*, Warszawa 1920; idem, *Rok 3333 czyli Sen niesłychany*, Warszawa 1913; M. Domagalska, 'Jeszcze Warszawa czy już Moszkopolis? Futurystyczny obraz stolicy W polskiej antysemitycznej prozie przełomu XIX i XX Wieku', *Kwartalnik Historii Żydów*, 253 (2015), pp. 9–21

קוהוט טען שבהתגבשות דימויים אלו רבה הייתה השפעתו של טקסט היסטורי-פוליטי אנונימי בשם 'ההיסטוריה של הרוסינים' (*Istoriya Rusov*), שכל הנראה נכתב בסוף המאה השמונה עשרה או בתחילת המאה התשע עשרה. ראו: קוהוט (שם), עמ' 153.

שם, עמ' 158. על נרטיבים המספרים מזווית היסטורית על חכירת כנסיות ראו: J. Kalik, 'The Orthodox Church and the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth', *Jewish History*, 17, 2 (2003), pp. 229–237; F. E. Sysyn, 'A Curse on Both Their Houses: Catholic Attitudes toward the Jews and Eastern Orthodox during the

הבלרוסי הציע אנדריי קרוטאו.⁶⁹ הוא קישר את התגבשות דמותם של היהודים כמי שמשלתלים על האיכרות הבלרוסית ומנצלים אותה להשפעת התעמולה הרוסית והספרות הרוסית במאה התשע עשרה על השטחים הפולניים שסופחו לאימפריה הרוסית. גם הוא עמד על השפעתה הנרחבת של הספרות הגבוהה ובפרט של יצירה בשם 'האומה הרוסית' (*Narody Rosyi*), שיש בה טענה מפורשת בדבר שעבודם של האיכרים על ידי היהודים. לעומת הגישה של קרוטאו וקוהוט הצביע אנדריי אוסטאנו, באמצעות המונח חוזן חוזר (cultural feedback), על השפעה הדדית של התרבות העממית והתרבות הגבוהה. לפי אוסטנו תכנים שמקורם בתרבות העממית, ושעובדו ושוננו בידי האידיאולוגים, הועברו חזרה ל'עם'.⁷⁰

סיכום

במאמר זה הוצג ונותח קורפוס סיפורי עם נוצריים פולניים שבמרכזם ניצב היהודי כיריב לאיכר התעלולן. באמצעות השוואה בין נוסחים שונים של סיפורים אלו לבין הטיפוסים הסיפוריים של סיפורי תעלולנים זוהו היסודות התיאוריים המשמשים להצגת דמויות היהודים והשייכים למוסכמה הנרטיבית הכללית, ולעומתם אלו המשמשים באופן בלעדי להצגת יהודים.

בתוך הקורפוס הנבחן הושם דגש על נוסחים של הסיפור שבהם הפתי היהודי מופיע כאדונו של המשרת-התעלולן הנוצרי. בסקירה נרחבת של סיפורי עם שפורסמו בכתב העת של ה'חברה לידע-עם' הפולנית הודגמה בניית דמות היהודי על פי תבניות מוכרות של דמות העשיר בטיפוסים הסיפוריים בשילוב סטריאוטיפים אתניים ומוטיבים אנטי-יהודים דתיים. היסודות האנטי-יהודיים משמשים לתעלולן כדי ליזום את הלצותיו אך אינם משנים את התפקיד המרכזי של הסיפור – מתן פורקן למתחים מעמדיים. סיפורי התעלולנים מרחיבים את מושג הזרות בתפיסת עולמם של האיכרים, ומצביעים על כך שבתודעתם של אנשי הכפר הפולני קיימים

Khmelnyskyi Uprising in Father Paweł Ruszel's *Fawor niebieski*, Sh. Almog et al. (eds.), *Israel and the Nations: Essays Presented in Honor of Shmuel Ettinger*, Jerusalem 1987, pp. xi-xxiv

A. Krotau, 'Obraz Żyda w folklorze białoruskim', *Kwartalnik Historii Żydów*, 1 69 (2006), pp. 68-71

A. Oișteanu, *Inventing the Jew: Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central East-European Cultures*, Jerusalem 2009, pp. 5, 145

קווי דמיון משמעותיים בין דמותו של היהודי לדמויות מובהקות של בני העדה הפולנית, היינו הפריץ והכומר. מכאן מתבררת הייחודיות של קורפוס סיפורי התעלולנים לעומת סוגות פולקלוריות אחרות – בעוד הסוגות האחרות מבליטות היבטים של זרות אתנית ודתית בדמות היהודי, סיפורי התעלולנים מציבים את דמותו של היהודי דווקא בהקשר של יחסי סמכות וכפיפות.

לאור הנאמר למעלה נראה שהחפיפה בין דעות המתווכים בסוגיות יהודיות לבין המסר של הנרטיבים העממיים ממחישה את תפקידם רב העוצמה של מתווכים מלומדים בפולקלור ואת האופן שבו דעותיהם על היהודים משתקפות במאגרי הפולקלור. למשל, הנוסח שתועד על ידי סיווינסקי נתפס במאמר כנרטיב אנטישמי שנבנה על תשתית פולקלוריסטית. על ידי הטמעת המבנה הפולקלוריסטי במסגרת בעלת אופי אנטישמי הפך סיווינסקי סיפור איכרי מקובל ומוכר הנותן פורקן לקונפליקטים אוניוורסליים הקיימים בכל מערכת חברתית, לנרטיב הקורא לביטול מלא של הסדר החברתי שהוא מתאר. נוסף על כך בהעלימו דמויות סיפוריות מרכזיות מיקד המספר את תשומת הלב השלילית בדמות האדון היהודי והפך אותו ליריב המרכזי של האיכרות הפולנית.

ד"ר בלנקה גורצקה, התכנית לחקר פולקלור ותרבות עממית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
הר הצופים, ירושלים 9190501
blanka.gorecka@mail.huji.ac.il

